

Stroom

NL

Ângela
Ferreira

*Revolutionary
Traces*

Ângela Ferreira

Revolutionary Traces

Buildings can be read als political texts and that is what I try to do.
- Ângela Ferreira

In de tentoonstelling *Revolutionary Traces* verbindt Ângela Ferreira met twee nieuwe sculpturen het werk van de architect Álvaro Siza Vieira in de Haagse Schilderswijk met Bairro da Bouça in Porto. Beide woningbouwprojecten kwamen tot stand onder revolutionaire omstandigheden waarin experiment, durf en collectieve creativiteit centraal stonden.

In de Schilderswijk was het de campagne 'Stadsvernieuwing als kulturele activiteit' waarmee toenmalig wethouder volkshuisvesting en stadsvernieuwing Adri Duivesteijn in de jaren tachtig meer architectonische kwaliteit, meer lokale cultuur en meer bewonersbetrokkenheid wilde stimuleren. De campagne bestond uit festivals, debatten, kunst opdrachten, tentoonstellingen en concrete projecten op het gebied van stadsvernieuwing.

Duivesteijn kende het werk van Siza van een bezoek aan Porto (april 1984), waar Siza als lid van de SAAL-brigades (Serviço Ambulatório de Apoio Local - Local Ambulatory

Ângela Ferreira - *Revolutionary Traces*

7 december 2014 t/m 15 maart 2015

Opening: zaterdag 6 december, 17 uur door Adri Duivesteijn

Voorafgaand om 16 uur een inleidende lezing door Nelson Mota

Álvaro Siza en Adri
Duivesteijn
in Porto, 25 april
1984
Foto: Jaap
Huurman

Support Service, 1974-1976) samen met bewoners een aantal bijzondere sociale woningbouwprojecten realiseerde, waaronder Bairro da Bouça.

SAAL was een revolutionair woningbouw- en stadsvernieuwingsprogramma dat na de Anjerrevolutie (1974) door het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening werd geïnitieerd. 'Brigades' van architecten, ingenieurs, maatschappelijk werkers, juristen, sociologen en technici werkten samen met de bevolking aan het oplossen van hun problemen op het gebied van huisvesting. Op dat gebied waren de problemen het meest urgent: veel mensen leefden in mensonterende omstandigheden in veel te kleine, illegaal gebouwde huizen en barakken. Bewoners protesteerden in de jaren zeventig massaal tegen het huisvestingsbeleid van de overheid en eisten met bezettingsacties het recht op om het in hun eigen buurt voor het zeggen te hebben. De rol van de bewoners in het SAAL-proces werd dan ook cruciaal.

Dat is precies wat Duivesteijn zo aansprak in Bairro da Bouça: de combinatie van een grote (politieke) betrokkenheid van bewoners en een krachtige, lokaal gewortelde architectuur. Duivesteijn raakte ervan in vervoering tijdens het bezoek. "Opeens was er leven, mensen liepen rond of zaten buiten, kinderen renden op de trappen, de was wapperde, bewoners nodigden ons binnen uit." Siza vertelde later dat hij getroffen was door het

feit dat Duivesteijn door de onafheid heen kon kijken en precies snapte waar het project over ging. In het vliegtuig terug nam Duivesteijn zich voor Siza een opdracht te geven.

Dertig jaar later kijkt Ângela Ferreira met de ogen van nu naar het proces en de zichtbare resultaten van destijds. Ze doet dat zowel in Den Haag als in Porto. Voor de tentoonstelling *The SAAL Process: Architecture and Participation 1974-1976* in het Serralves Museum of Contemporary Art maakte ze het werk *SAAL Brigades* dat Bairro da Bouça als uitgangspunt heeft.

Siza zei eens: “Architects don’t invent anything, they transform reality.” Op een vergelijkbare manier zijn de sculpturen van Ângela Ferreira transformaties van de werkelijkheid. Net als Siza bestudeert, kopieert en demonteert Ferreira het bestaande en zet dat opnieuw in elkaar waardoor een nieuwe lezing van de huidige en historische realiteit mogelijk wordt. En daarmee hopelijk ook een nieuwe kijk op de toekomst.
Kortom: Voorwaarts, en niet vergeten!¹

¹ Adri Duivesteijn sluit met dit socialistische motto zijn introductie af in: Dorien Boasson, *Visie op de stad. Alvaro Siza in de Schilderswijk Den Haag*, 1988

SAAL

Gebouwen en structuren spelen een belangrijke rol in mijn werk. Ik gebruik ze voortdurend als startpunt voor projecten. De manier waarop ik gebouwen ‘lees’ is van cruciaal belang voor de kritische benadering in mijn werk. Gebouwen kun je lezen als politieke teksten en dat is precies wat ik probeer te doen. Verschillende factoren en kwesties die bij gebouwen spelen zijn van belang als basisvoorwaarde voor het maken van hedendaagse kunst. Zo zijn gebouwen onherroepelijk verbonden met een plaats en tijd (de fundamenteen bevinden zich immers in de bodem van een specifieke geografische locatie), maar in vorm refereren gebouwen aan gedachten en ontwerpspanningen afkomstig van verschillende delen van de wereld. Gebouwen zijn antropologisch, sociologisch, politiek en esthetisch van aard. Gebouwen bevinden zich in het domein van populaire cultuur hoewel ze niet per se met dat perspectief zijn ontwikkeld. Ze staan soms voor de heftigste conflicten die tot op de dag van vandaag actueel zijn. En ik heb ze ingezet als metafoor voor historische gebeurtenissen en situaties (vooral in het geval van Afrikaanse gebouwen zoals *Maison Tropicale*, 2007).

Het verhaal van de SAAL Brigades zit al heel lang in mijn hoofd. Het boek *Livro Branco do SAAL* kocht ik in de vroege jaren negentig op de Architectuurschool van de Universiteit van Porto voor 1000 escudos (op dat moment 5 euro). Dit boek bevat de verslagen van alle bijeenkomsten, en getuigt van het ongelooflijk experimentele karakter van het politieke en architectonische proces dat destijds plaats vond. Het boek

*Revolutionary
Traces, Den Haag,
schets Ângela
Ferreira*

sprak des te meer tot de verbeelding omdat de spelers zo hard hadden gewerkt om de documentatie te verzamelen en te bewaren, in een poging te voorkomen dat het proces uit het collectieve geheugen gewist zou worden. Ik zie SAAL nog steeds als een model voor het oplossen van een van de meest fascinerende en langst lopende vraagstukken in mijn eigen artistieke praktijk. Hoe koppel je een betekenisvolle politieke praktijk aan hedendaagse onderzoekende kunst en vermijd je daarbij retoriek en kretologie? Hoe breng je complexe ideeën over zonder toe te geven aan de heersende smaak en mode? Kort gezegd: hoe denk je over hedendaagse kunst en revolutie? Ik houd van de overlegfase, de experimenten met zelfbouw, de nadruk op het ontwerp, de open en agressieve politieke agenda, en ik vind het geweldig om de gebouwen te zien die het resultaat zijn van dit alles!

Tot slot was ik ook benieuwd naar het succes van het SAAL project in andere landen, door na te gaan welke

*SAAL Brigades,
Porto, schets
Ângela Ferreira*

architectonische carrières eruit zijn voortgekomen. Het verhaal van Adri Duivesteijn's bezoek aan Porto om te zien hoe de SAAL brigades daar te werk gingen, vormde het bewijs van een internationale solidariteit en een verwantschap in politieke opvattingen die een sterke metafoor vormt voor vertrouwen en samenwerking. Het werk dat Álvaro Siza Vieira ontwikkelde voor de Schilderswijk zie ik als een teken van vertrouwen in participatie, gecombineerd met esthetische strengheid. In een tijd dat participatie opnieuw wordt gezien als een stap voorwaarts op zoveel gebieden, wordt de architectuur een passend startpunt voor nog een performatieve sculptuur.

Ângela Ferreira
Lissabon, november 2014

Tentoonstelling

De tentoonstelling bestaat uit twee delen - Den Haag (boven) en Porto (beneden) - die verbonden worden door de twee sculpturen van Ângela Ferreira.

Sculpturen Ângela Ferreira

De twee sculpturen zijn gebaseerd op de twee rijen duplexwoningen aan de Jacob Catsstraat, ontworpen door Siza en destijds uitgetekend door het Haagse architectenbureau Geurst & Schulze. Een van de sculpturen doet dienst als podium voor een performance tijdens de opening. De performance bestaat uit een lezing van een manifest dat geschreven is in 1976 door de São Victor Brigade. Het manifest is integraal afgedrukt in deze gids op pagina 19. Het manifest roept

Woningbouw
Jacob Catsstraat,
november 2014
Foto: Christian
van der Kooy

de linkse radicaliteit van die tijd in herinnering, zeker met de quote van Che Guevara als afsluiter: “Kwaliteit is respect voor het volk”. De film van de performance wordt op het andere sculptuur getoond.

De schetsen van Ângela Ferreira tonen hoe ze te werk is gegaan. Je ziet daarin hoe ze de realiteit transformeert tot een nieuwe werkelijkheid. Ze zoekt precies dat element dat de kern raakt van het gebouw en de betekenis ervan, wat ze vervolgens als een soort ‘pars pro toto’ gebruikt als leidend principe. In dit geval zijn het de trappen, die zowel in Porto als Den Haag een cruciale en beeldbepalende rol spelen, en de participatiegedachte die ten grondslag ligt aan beide projecten.

Schilderswijk, Den Haag

Op de lange muur in de bovenruimte is het proces in de Schilderswijk gevisualiseerd aan de hand van foto's, tekeningen, documenten, films, modellen en publicaties. Hieronder volgt een beschrijving van de belangrijkste momenten en thema's die worden geïllustreerd aan de hand van de diverse documenten. De cijfers op de muur verwijzen naar de cijfers hieronder.

1. Afbraak en opbouw

Adri Duivesteijn staat in 1980 op het punt zijn fotografisch dagboek over de Schilderswijk te publiceren. Als bewoner van de wijk en gemeenteraadslid voor de PvdA strijdt hij voor de verbetering van de Schilderswijk. Om zijn pleidooi kracht bij te zetten begint hij met het maken van foto's die de verpauperde, dichtgetimmerde en vervuilde wijk laten zien. Eind 1980 wordt hij wethouder voor ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing. In plaats van het uitgeven van

De Schilders-
wijk in 1980
Foto: Adri
Duivesteijn

het dagboek gaat hij zich inzetten voor een radicale vernieuwing van de stadsvernieuwing.

2. Internationale aandacht voor de architectuur in Portugal

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig is er in de internationale architectuurtijdschriften veel aandacht voor Portugese architectuur. Met name de School van Porto, het SAALproces en Alvaro Siza worden besproken in Casabella, L'Architecture d'Aujourd'hui en Lotus International publiceert in 1976 het manifest van de São Victor Brigade. Ook het Nederlandse tijdschrift Wonen/TABK besteedt in 1983 twee nummers aan Portugal. Adri Duivesteijn neemt deze Wonen/TABK mee als architectuurgids tijdens zijn bezoek aan de viering van 10 jaar Anjerrevolutie in 1984.

3. 10 jaar Anjerrevolutie in Portugal

Op 25 april 1984 wordt het tienjarig jubileum van de Anjerrevolutie in Portugal gevierd, het moment dat het fascistische regime van Salazar omver is geworpen. Adri Duivesteijn is uitgenodigd om de viering bij te wonen. Zijn adviseur op het gebied van architectuur, Joop Bolster, stimuleert hem om - als hij dan toch in Portugal is - ook de mensen te ontmoeten die destijds aan de verandering hebben bijgedragen. Een van hen is de architect Álvaro Siza Vieira. Na lang wachten heeft Duivesteijn een ontmoeting met Siza die hem rond rijdt in Porto. Ze eindigen bij de door Siza ontworpen wijk Bairro da Bouça.

4. Campagne Stadsvernieuwing als Kulturele Activiteit

Adri Duivesteijn besluit Siza een opdracht te geven in de Schilderswijk in het kader van zijn campagne Stadsvernieuwing als Kulturele Activiteit. Het doel van de campagne is om meer architectonische diversiteit en kwaliteit aan stadsvernieuwing toe te voegen, bewoners een stem te geven in deze vernieuwingsprocessen en de oude wijkstructuren als uitgangspunt voor de verandering te nemen. Cultuur (niet te verwarren met kunst) is het sleutelwoord om dit te bewerkstelligen. Stedelijke vernieuwing moet een Kulturele Activiteit worden, waar buurt, gebouwen, gedeelde geschiedenis, diverse achtergronden en mentaliteit vanzelfsprekend deel van uitmaken. Met de campagne organiseert Duivesteijn feitelijk de kritiek op zichzelf en de gemeentelijke wijze van stadsvernieuwing. De campagne krijgt een eigen graffiti-achtig logo ontworpen door Guus Rijven en bestaat uit festivals, debatten, tentoonstellingen symposia, theatervoorstellingen en een aantal speciale bouwprojecten, waaronder in de Schilderswijk.

5. Álvaro Siza in de Schilderswijk

Siza sluit met zijn ideeën naadloos aan bij de ideeën die Duivesteijn heeft. Hij kijkt dwars door al die dichtgetimmerde ellende heen en ziet een prachtige wijk, met mooie lange straten en gevels en een gevoel van gemeenschapszin. Zo opent hij bij de betrokkenen de ogen voor de aanwezige kwaliteiten in de Schilderswijk – architectonisch maar ook sociaal - en maakt hij ze ontvankelijk voor het idee om het bestaande als uitgangspunt te nemen. Hij wilde zelfs niet slopen, terwijl dat voor de gemeente op sommige plekken al een uitgemaakte zaak was. Siza ontwerpt het stedenbouwkundig plan voor 'Deelgebied 5' en het appartementencomplex aan de Parallelweg, de 'Punt Komma'.

6. Bewonersparticipatie

Siza gaat langs bij zo veel mogelijk bewoners om ze te vragen naar hun levens, woonstijlen en problemen die ze ervaren. Dat hij geen Nederlands spreekt, en dus een tolk bij zich heeft, blijkt al snel een voordeel. De tolk, een Portugese taxichauffeur, vertaalt zijn ideeën naar de bewoners. Omdat hij het eerst moet begrijpen, wordt Siza gedwongen concrete bewoordingen te gebruiken. De woningplattegronden voor de 'Punt Komma' kunnen op ware schaal getest worden in het Ruimtelijk Ontwikkelings Laboratorium in de Visafslag van Sjoerd Schamhart. Bewoners worden uitgenodigd de opgestelde woning te bekijken en van commentaar te voorzien. In gesprek met Siza worden de plattegronden bediscussieerd en aangepast. Er is zelfs een korte documentaire gemaakt ter informatie voor bewoners die er niet bij kunnen zijn. Deze wordt in het wijkcentrum de Hoefeiser getoond.

Siza met bewoners van de Schilderswijk in een woonkamer van het Ruimtelijk Ontwikkelings Laboratorium, 1986
Foto: Fred van der Burg

7. Conflict als kans

Siza heeft gedurende zijn SAAL-jaren een eigen en reële kijk op participatie ontwikkeld. Voor Siza betekent participatie het accepteren van talloze en onvermijdelijke conflicten. En dus niet het uitvoeren van wat bewoners wensen. Dat vraagt zowel inspanning van de bewoners als van de architect. SAAL leert hem tevens dat architectuur politiek is en dat het als uitdrukkingmiddel verschil kan maken. Het Haagse Portiek en de schuifdeuren zijn hier goede voorbeelden van. Siza gelooft in architectuur die voorwaarden schept, niet in architectuur die onderdrukt. Veiligheid los je dan niet op door hekken, maar door ramen en (gedeeld) eigenaarschap. Daar komt ook het idee van het niet afgesloten Haagse Portiek vandaan: het biedt alle bewoners de kans om een eigen voordeur te hebben en voorkomt de problemen die bij de semi-publieke portieken spelen. Siza weet de sceptische

Álvaro Siza bezoekt een van 'zijn' huizen in de Schilderswijk, 1993
Foto: Jeroen Geurst

bewoners voor zijn voorstel te winnen en daarmee ook de woningcorporatie. Ook de schuifdeuren zijn een bron van discussie. Schuifdeuren maken niet alleen heel veel woningbouwplattengronden en daarmee leefstijlen mogelijk, maar geven ook meer ruimte en vrijheid (en daarmee gelijkwaardigheid) aan islamitische vrouwen. Dat laatste leidt tot de nodige vragen over bouwen voor andere culturen.

8. Visie op de stad

In 1988 verschijnt het boekje *Visie op de Stad* waarin het hele proces van de Punt Komma beschreven wordt door verschillende betrokkenen: wethouder, architect, bewoners, opbouwwerkers, corporatie 's Gravenhage (nu Haag Wonen). Het is een schoolvoorbeeld van een betrokken en inhoudelijke verantwoording van een proces dat in veel opzichten experimenteel was.

9. Betrokkenheid en distantie

Na 1988 wordt ook de tweede fase van het plan gerealiseerd. Aan de overzijde van het Jacob van Campenplein verrijzen nog een appartementencomplex, rijtjeswoningen en duplexwoningen. Het Haagse bureau Geurst & Schulze is hier nauw bij betrokken. Voor dit tweede deel ontvangt Siza in 1993 de Berlageprijs, waar hij blij, maar ook met de nodige reserve op reageert. Het planproces van de tweede fase is lang niet zo intensief en participatief als de eerste fase. Er zijn andere mensen bij de gemeente komen werken, de wethouder is vervangen en het revolutionaire en experimentele elan van de eerste fase heeft plaatsgemaakt voor meer nadruk op efficiëntie en kostenbeheersing.

10. Architect's don't invent anything, they transform reality

Ter gelegenheid van de Week van de Architectuur in 1996 plaatst Geurst & Schulze, bij wijze van eerbetoon, deze uitspraak van Siza op de gevel van De Volharding. De uitspraak is exemplarisch voor de werkwijze van Siza, waarin hij niet alleen elementen citeert van andere gebouwen, maar ook de werkelijkheid als uitgangspunt neemt voor zijn gebouwen. Zo combineert hij voor de woning in het Van der Vennepark schijnbaar moeiteloos de stijlen van de Amsterdamse School en het Nieuwe Bouwen. En de vorm van de gevels op de kopse kant van de duplexwoningen baseert hij op een rijstschuur uit Indonesië. Bij Geurst & Schulze ziet Siza een Ansichtkaart hangen van een dergelijke schuur die een van de medewerkers als vakantiegroet stuurde. Siza benut de vorm en probeert daarmee meteen een verband te leggen met het koloniale verleden van Nederland.

Bairro da Bouça en Bairro São Victor, Porto

In de benedenruimte is naast de sculptuur een film te van Catarina Alves Costa (de dochter van Alexandre Alves Costa, een van de prominente SAAL-leden). Hierin zien we de bewoners van Porto in de jaren zeventig de straat op gaan om betere huisvesting te eisen. De film toont de wanhoop maar tegelijk de enorme energie en hoop waarmee de oprichting van SAAL gepaard ging. Catarina Alves Costa was er overigens bij toen Álvaro Siza in 1985 naar Nederland reed met haar vader en Siza's dochter in een Renault 4 met nauwelijks een cent op zak. In Den Haag sprak Siza op een symposium en kregen ze cash uitbetaald. Op de terugweg stopten ze daarom in Parijs om een ijsje te eten.

Actieplan van de Technici als Technici

Over de wijze waarop De Brigade als ondersteunende groep wil opereren binnen de huidige politieke context

De Brigade neemt geen simplistische standpunten in – zoals “met het volk leren” of “het volk onderwijzen”.

De Brigade verzorgt zelf reële vorming, en ze aanvaardt of bekritiseert de omstandigheden waarin die vorming wordt gerealiseerd, waarbij steeds één doelstelling centraal staat, namelijk dat:

- de controle over achterstandswijken terecht komt bij de mensen die er wonen. Die moeten deze controle (weer) in handen zien te krijgen, en er van begin af aan naar streven die controle uit te breiden naar de gehele stad en zo verder.

(Het overschrijden door de verenigingen van de doelstellingen die de directe aanleiding zijn geweest voor het SAAL-project* hangt nauw samen met de dynamiek van het Portugese revolutionaire proces, waarvan het zowel een aandrijver als een weerspiegeling is.)

De Brigade meent dat haar organisatie en ideeën de basis moeten vormen van een fysieke werkelijkheid die tot stand wordt gebracht door en voor een maatschappij die geen klassen mag kennen, een en ander binnen de concrete grenzen van het herstel van de leefomgeving van de bevolking waarvoor De Brigade zich inzet en vanuit een dialectiek met de ideeën van diezelfde bevolking.

De Brigade verwerpt elke aanpak op basis van na-apen of ambigüiteit – dat is te beperkt of gewoon demagogisch.

De Brigade gelooft niet – en weigert te geloven – dat de urgentie van problemen grenzen kan stellen aan kwaliteit of poëzie.

(Met poëzie bedoelen we hier: de totale overgave aan en uitdrukking van het zich ontwikkelende politieke proces, in al zijn rijk geschakeerde complexiteit – welke rijkdom en verscheidenheid uitsluitend voortkomen uit een collectieve en onomkeerbare volksbeweging.)

De Brigade doet er alles aan om doelstellingen en methoden niet met elkaar te verwarren. Ze stelt in overleg met huurdersverenigingen voor elk moment de prioriteiten vast, en stelt die indien nodig bij, waarbij ze steeds een kritische houding aanneemt.

Vanuit die optiek wordt elke beslissing genomen als onderdeel van een dynamisch proces. Een daarop aansluitende methodologie is dan onmisbaar.

Bureaucratische en technocratische processen zijn overbodig geworden – het concept voor dit project is van andere aard, en er is geen ruimte voor improvisatie of puzzels.

Rigueur beperkt de dynamiek van het proces niet. **Rigueur** moet steeds worden gekoppeld aan een waarachtige en permanent aanwezige mogelijkheid tot evolutie, aan rijping en aan het vermogen om een antwoord te formuleren op processen. **Rigueur** dient recht evenredig te zijn aan het vermogen antwoorden te formuleren. **Rigueur** begrenst de fantasie niet.

Rigueur legt de collectieve creativiteit geen beperkingen op.

Rigueur is het vermogen een respons te geven op een dynamisch proces.

“Kwaliteit is respect voor het volk.” (Che Guevara)

Woningbouwproject van Álvaro Siza, Bairro São Victor, november 2014

Foto: Francien van Westrenen

Brigada São Victor, ‘The proletarian “island” as an element of the urban tissue’, oorspronkelijk uitgegeven in Lotus International (Milan), no. 13, 1976.

* Serviço Ambulatório de Apoio Local – Ambulante Dienst voor Plaatselijke Ondersteuning

Colofon

Revolutionary Traces Ángela Ferreira

Onderzoek, productie,
communicatie en opbouw:

Stroom Den Haag team

Performance: Joost Dekker

Film van de performance:

Gerard Holthuis

Vertalingen: Jason Coburn, Catja

Edens, Christiaan Ronda

Basisontwerp gids: Thonik

Met dank aan: Catarina Alves

Costa, Joop Bolster, Frans den

Breejen, Fred van der Burg, Adri

Duivesteijn, Jeroen Geurst, Nelson

Mota, Leo Oorschot, Delfim Sardo,

Robin van de Ven

Catalogus *Revolutionary Traces*

Bij de tentoonstelling verschijnt
een catalogus. Deze is voor 7,50
euro te koop in de boekwinkel van
Stroom Den Haag.

Stroom School

Parallel aan de tentoonstelling
vindt een verdiepend
programma van lezingen en
workshops plaats. Zie insert of
website voor het programma.

De tentoonstelling, Stroom
School en catalogus worden
mede mogelijk gemaakt
door Mondriaan Fonds en
Stimuleringsfonds Creatieve
Industrie.

Stroom Den Haag wordt
ondersteund door de Gemeente
Den Haag

**stimulerings
fonds
creatieve
industrie**

Den Haag

Stroom Den Haag
Hogewal 1- 9
NL-2514 HA Den Haag
www.stroom.nl

T +31(0)70 365 8985
F +31(0)70 361 7962
info@stroom.nl

***‘Buildings can be read as political texts
and that is what I try to do.’***

- Ângela Ferreira, 2014

Den Haag